

Хардаєв В.М., Безкоровайна Ю.Г.

ГОТСЬКІ ЖІНОЧІ ПРИКРАСИ VI – VII ст. З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

В експозиції Музею історичних коштовностей України – філіалі Національного музею історії України (НМІУ), серед археологічних пам'яток ювелірного мистецтва раннього середньовіччя на тимчасовому збереженні знаходяться дуже цікаві золоті та срібні вироби, що прикрашали традиційні святкові костюми з жіночих готських поховань тих регіонів Криму де мешкали германські племена у VI – VII ст., а саме: на південному березі, у Південно-Західному Криму та Керченському півострові. Ці яскраві вишукані ювелірні вироби разом з багатьма іншими були подаровані НМІУ відомим приватним колекціонером та меценатом С.М. Платоновим у 2001 році.

Серед письмових та образотворчих пам'яток відсутні дані щодо вбрання представниць вищих верств населення кримської Готії доби раннього середньовіччя. Єдиним джерелом для нас можуть слугувати матеріали археологічних досліджень поховань готських некрополів. За останні роки зросла кількість археологічних знахідок, інтерпретація яких стала основою для відтворення костюма готського населення Криму.

В костюмах вищих верств населення Криму важливу роль відігравали ювелірні оздоби, виготовлені із золота та срібла, деякі інкрустовані самоцвітами чи кольоровим склом. Привертають увагу дослідників властивий тільки для готів комплект прикрас: великі пряжки з прямокутним чи ромбічним щитком та великі орлиноголові пряжки, а також пальчасті та двопластинчасті фібули. В деяких випадках дорогоцінні комплекти доповнювались різноманітними особистими жіночими прикрасами візантійського кола – сережками, підвісками, рідше – браслетами, які були поширені серед матеріалів могильників VI – VII ст. Боспора, Херсонеса та Південного Криму.

Згідно матеріалів могильників, в цей час на Боспорі та Південно-Західному Криму носили специфічне готське, за визначенням А.К. Амброза жіноче вбрання з великими пряжками до широких поясів та парними фібулами до накидки, або плаща¹. Вони були важливими деталями костюма за звичаєм, який на думку багатьох вчених виник ще у V ст. на Середньому Дунаї, під впливом провінційно-римської моди у середовищі різноплемінної верхівки гунської держави². За даними А.К. Амброза, подібна мода створилась в кінці IV – початку V ст., у західних римських провінціях серед германських гетто-гепідських племен³.

Реконструкції різних типів готського жіночого вбрання можливо здійснити на основі розміщення функціональних деталей одягу, що зафіксовані *in situ* та складають єдиний гарнітур, використовуючи порівняльні дані археологічних досліджень в різних регіонах розселення германських племен. В цілісному вигляді це вбрання було поширене в Криму, Середньому Подунав'ї та Тисі, Італії, Іспанії та Південній Франції⁴.

Розглянемо представлені в експозиції музею усі названі ювелірні вироби, що прикрашали костюм, окремо.

За технікою виготовлення та художньо-стилістичними ознаками зроблено їх атрибуцію порівнюючи з аналогічними речами з вже відомих поховальних комплексів, що класифіковані у спеціальній літературі. В публікаціях, як правило, в окремі групи поєднані – великі пряжки з прямокутним щитком, орлиноголові та з ромбічним щитком. Вони за формою, конструкцією та декором схожі з музейними (рис. 1).

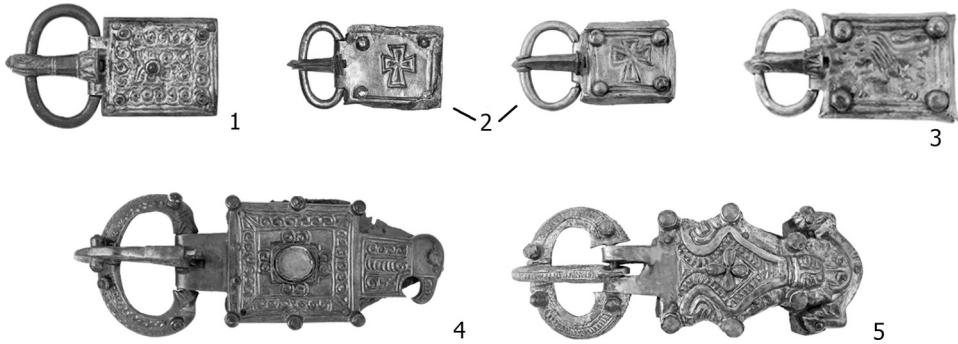

Рис. 1. Варіанти великих готських пряжок (за класифікацією А.К. Амброза): 1 – третій варіант; 2 – п'ятий варіант; 3 – шостий варіант; 4 – перша південнокримська група; 5 – з ромбічним щитком (НМІУ, з колекції С.М. Платонова)

До пряжок варіанта 3 (за типологією А. К. Амброза) відноситься музейна срібна пряжка (L–114 мм), з рамкою з круглого в перетині гладкого кільця овальної форми, багатогранного трикутного язичка з переднім загостреним кінцем у вигляді стилізованого зображення голови тварини чи хижого птаха та декорованою гранчастими рельєфними трикутними виступами розширеною основою. Коробчастий щиток складної конструкції. Нижня платівка гладка, поле верхньої платівки з гладким вузьким бортиком суцільно покрите рельєфним орнаментом з волюто подібних та S-подібних завитків, що поміщені у двох виділених прямокутниках. Орнаментальні мотиви подібних прикрас були виконані в процесі лиття та доопрацьовані різцем. У чотирьох кутах зовнішнього прямокутника та в центрі розміщені круглі напаяні гнізда з червоними скляними вставками. На поверхні язичка та щитка місцями збереглися залишки позолоти.

Кримські пряжки варіанта 3, як справедливо зазначив А.К. Амброс, з яким був згоден О.І. Айбабін, виконані в Криму за остготськими зразками у VI – перш. пол. VII ст.⁵. Пряжки цього типу були знайдені в багатьох місцях Таврійського півострова: в Гурзуфі, в склепі 683 зі Скалистого, в склепі 169 з Суук-Су, в склепі 42 похованні 1 з Лучистого, в підбійній могилі 21 з Чуфут-Кале, в склепі 1875 р. з Керчі тощо.

З кінця V ст. християнізація германського населення Таврії почала поступово впливати на їхній поховальний обряд. З першої половини VI ст., у Південно-Західному Криму входили в ужиток пряжки

з християнською символікою, а в VII ст., натільні хрестики, подібні музейним (рис. 2).

До пряжок варіанта 5 (за класифікацією А.К. Амброза) відносяться дві срібні пряжки довжиною біля 80 мм, з круглим в перетині гладким кільцем овальної форми, двограним трикутним язичком з переднім загостреним кінцем у вигляді стилізованого зображення голови тварини чи хижого птаха та декорованим рельєфними гранчастими виступами розширеним торцем. На поверхні верхньої платівки дво-

Рис. 2. Візантійські хрести (НМІУ, з колекції С.М. Платонова)

пластичного прямокутного щитка, у центрі виділеної рамки відтиснутий рівнокінцевий візантійський рельєфний хрест з трикутними заглибленнями на розширених кінцях. Пряжки варіанта 5 відомі тільки в Криму з VII ст. За формою та конструкцією язичка та щитка вони близькі германським пряжкам варіантів 1-2 (за А.К. Амбросом). Але кільце та декор характерні до візантійської продукції. На думку Айбабіна подібні вироби можливо виготовлялись в ювелірних майстернях Херсонеса⁶. Багато аналогічних пряжок знаходили в некрополях Криму: в склепах 41, 50 та підбійній могилі 117 з Чуфут-Кале, в склепі 620 з Херсонеса, в склепах 107, 449 та підбійній могилі 433 зі Скалистого, в склепі 77 похованні 1 з Лучистого.

Четверту музейну срібну пряжку з прямокутним щитком, овальним кільцем та трикутним язичком за типологією слід віднести до пряжок варіанта 6 (згідно А.К. Амброзу). Характерним декором на пряжках цього типу є відтиснуте у виділіній прямокутній рамці щитка рельєфне зображення лева в профіль у повний зріст із роззявленою пащею, що йде з права на ліво. Пряжки варіанта 6 відрізняються від вище згаданих не тільки декором щитка, але й більшим розміром (L—134 мм).

На думку О.І. Айбабіна за межами Південно-Західного Криму однотипні пряжки поки що не знайдені. Вони зроблені місцевими майстрами. Фігурки лева генетично пов'язані з візантійськими прототипами першої половини VII ст., разом з цим, пряжки близькі по конструкції до гепідських з Подунав'я. Пряжки варіанта 6 були виявлені у могилах 67, 71, 155, 196, 198 та в склепі 153 із Суук-Су, в склепі 403 зі Скалистого та у склепі 102 похованні 3 з Лучистого⁷.

Поміж готських пряжок з музейної колекції, своєю оригінальною формою та багатим декоративним оформленням вирізняється велика орлиноголова срібна пряжка. Подібні вироби за розмірами та декором Амброз та Мацулевич поділили на дві типологічні групи: південно-кримські та боспорські⁸. Наша поясна прикраса за типологією належить до пряжок першої, південнокримської групи, вони більш масивні та

багатіше орнаментовані ніж керченські. Срібні південнокримські орлино голові пряжки складались з трьох частин: кільця, язичка та щитка (L–180–200 мм). Поверхня передньої частини масивного пластинчастого кільця у вигляді півмісяця, прикрашена при відливці одним чи двома рядками S-подібних чи вісімкоподібних рельєфних завитків. Тильні кінці орнаментованої поверхні кільця відлиті у формі стилізованих зображень голівок тварин, що дивляться одна на другу, з очами у вигляді циліндричних гнізд з вставками синього скла. Посередині передньої частини кільця є заглиблення для фіксування кінця язичка.

Литий пластинчастий язичок зі сплющеними орнаментованими боками має форму трикутника з кінцем у вигляді голови птаха з дзьобом та напаяні циліндричні гнізда з вставками синього скла, що імітують очі.

Видовжений щиток відлитий разом з прямокутним виступом, в його тильній частині, що завершується головкою хижого птаха. До передньої частини щитка припаяний та закріплений двома заклепками довгий пластинчастий, зігнутий навпіл з двома петельками тримач задньої поперечини кільця пряжки. По краях щиток – прикрашений шістьма напаяними циліндричними гніздами з вставками синього скла, центр прикрашає овальне гніздо із зеленою скляною вставкою. Бічна поверхня язичка, щитка з виступом та дзьоб птаха суцільно декоровані рельєфним орнаментом з волютоподібних та S-подібних завитків, що поміщені у виділених прямокутниках та смужках. Орнаментальні мотиви подібних прикрас були виконані в процесі лиття та доопрацьовані різцем.

За гіпотезою А.К. Амброза та Е.О. Хайрединової, великі орлино-голові пряжки виникли на Дунаї у гепідів, які мали тісні контакти з ювелірним ремеслом остготів Італії. Впродовж першої половини VI ст., подібні поясні деталі були запозичені готським населенням спочатку Південно-Західного Криму, а вже потім Боспора. Їх використовували майже до кінця VII ст.⁹ Орлиноголові пряжки південно-західного типу були знайдені в склепах 46, 56, 161, 162, могилах 28, 61, 77, 78, 86, 89, 124, 154 з Суук-Су; в склепі 420 зі Скалистого, в склепах 10, 38, 42, 43, 46, 54, похованнях 1, 2, 4, 5, 8, 10, 11, 12, 17, 38, 43, 54 з Лучистого, в склепі 257 похованні 6 з городища Ески-Кермен та з території могильника Чуфут-Кале.

Ще яскравіше та виразніше вплив Подунав'я на ювелірне мистецтво Криму проявився на слабо вивчених великих пряжках із звуженим назад ромбічним щитком. Вони добре датовані супроводжуваними поховальними комплексами другої половини VI – VII ст.

Великі пряжки з ромбічним щитком довжиною від 180 до 200 мм, достатньо детально розглянуті в працях багатьох вчених, зокрема А.К. Амброза. Він вважав їх продукцією кримських ремісників – нащадків гепідських майстрів, що переселились на півострів близько V ст.¹⁰

Розкішна музейна велика срібна пряжка довжиною до 200 мм, з ромбічним щитком за конструкцією, способом кріплення на реміні, формою, декоративним оформленням кільця та язичка подібна південно-кримським орлиноголовим великим пряжкам. Але довгий пластинчастий,

зігнутий навпіл з двома петельками тримач задньої поперечини кільця пряжки не припаяний до передньої частини щитка, а відлитий разом із щитком. Згідно класифікації Амброза наша поясна прикраса за орнаментальними деталями декору щитка відноситься до I варіанта¹¹. Однотипні пряжки прикрашені по боках передньої частини, під тримачем, симетрично, різьбленими схематичними зображеннями голів тварин, що схилені, на довгих шиях. Подібна орнаментальна схема цілком чужа півдню Європи. Однак отакі орнаментальні мотиви розповсюджені в декорі скандинавських фібул¹². Кінець щитка пряжок цього типу прикрашений улюбленим в скандинавському мистецтві зображенням морди тварини з опуклими очима та широкими ніздрями, яка за традицією упирається в чоловічу голову. У Скандинавії подібних пряжок немає, аналогічна система декору представлена там лише на ніжках деяких фібул¹³. Таким чином, кримські ромбічні пряжки другої половини VI – VII ст., робились за прототипами більш ранніх готгогепідських дунайських пряжок типу Форлі-Дьюла, які в свою чергу були прикрашені північним орнаментом під впливом Скандинавського мистецтва початку VI ст.¹⁴.

При дослідженні поховальних комплексів в готських некрополях Криму виявилось, що до складу металевих прикрас жіночого костюму разом з великою пряжкою входили двопластинчасті та пальчасті фібули різних типів (рис. 3).

Пара музейних великих двопластинчастих срібних фібул (L – 190 мм) за класифікацією А.К. Амброза по формі та довжині ніжки відносяться до фібул підваріанта II в-1. Вони відлиті у формі шестикутної головки, дугоподібної ребристої спинки та довгої багатокутної двосхилої ніжки, декоровані золоченими литими пластинчастими орнаментованими накладками, які закріплені на фібулі тонкими заклепками. На звороті такими же заклепками прикріплений пружинний голковий замок. Подібні фібули на думку А.К. Амброза були завезені до Криму з Подунав'я та в кінці VI – першій половині VII ст.¹⁵.

Великі двопластинчасті фібули цього типу знайдені в склепі 420, зі Скалистого та в склепах 10, 42, 102 з Лучистого.

Слід зазначити, що в Південно-Західному Криму та на Боспорі двопластинчасті фібули були складовою частиною костюму з великими пряжками подібними тим, що представлені в музейній колекції. В наслідок зміни моди в цих регіонах Криму у другій половині VII ст. вбрання, як правило, почали застігати не двопластинчастими, а пальчастими фібулами різних типів.

В експозиції музею представлені три пари пальчастих застібок. Дві пари маленьких довжиною біля 80 мм, відлиті зі срібла з півкруглою головкою з трьома та з п'ятьма сферичними виступами (пальцями), дугоподібною ребристою гладкої спинкою та ромбічною ніжкою, що закінчується сферичним виступом. В одній парі ромбічні ніжки та півкруглі головки з п'ятьма півсферичними пальцями декоровані рельєфним кербшнітним різьбленням (техніка гранчасто-виїмчастого різьблення) та позолочені – головка орнаментована двома завитками та

трикутниками, ніжка – концентричними ромбами, бічні кути – двома круглими гніздами з червоними скляними вставками. Звужена основа усіх виступів орнаментована рельєфними поясками. На звороті майже повністю збереглися пружинні голкові замки.

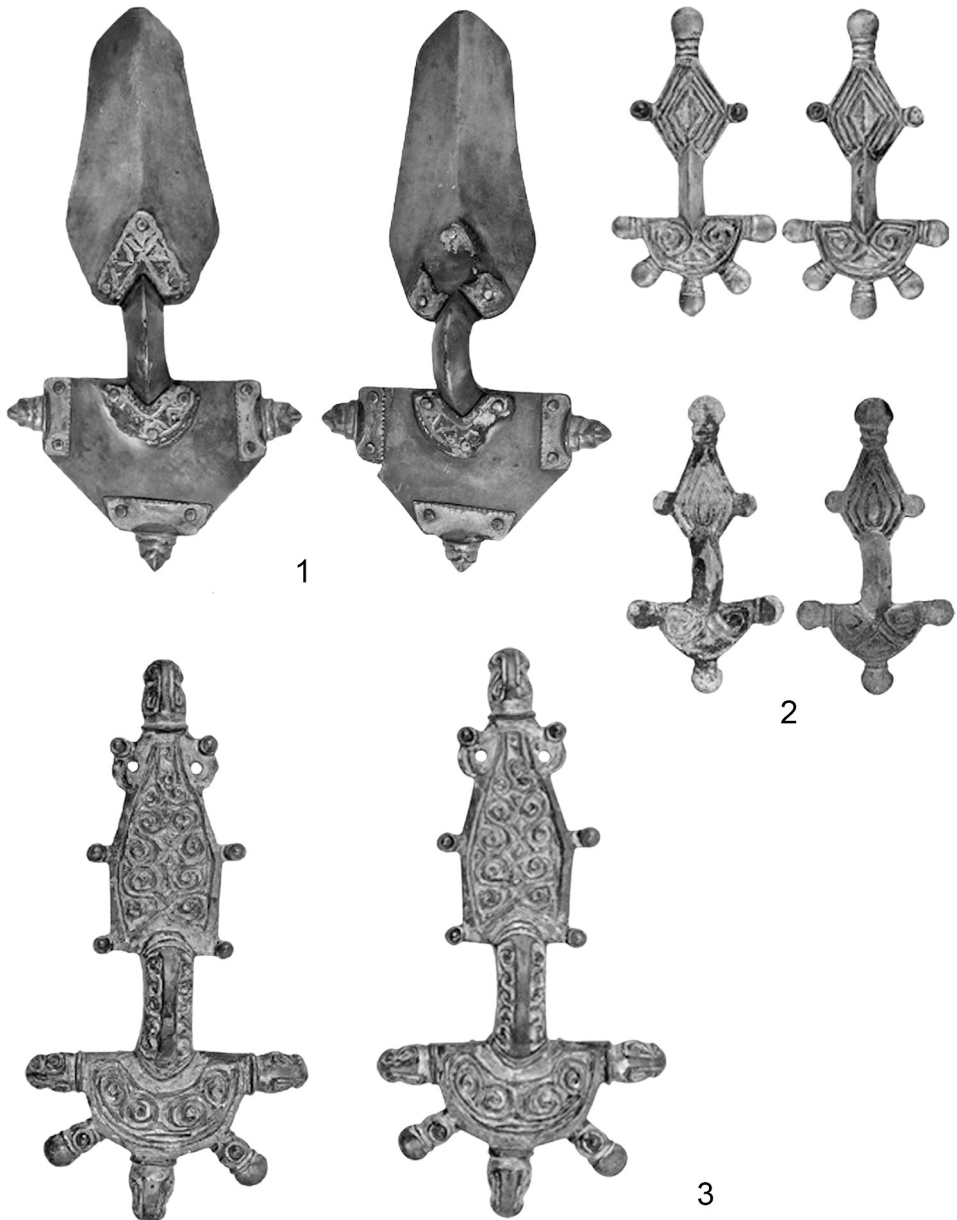

Рис. 3. Типи фібул (за А.К. Амброзом, О.І. Айбабіним та Г. Кюном): 1 – великі двопластинчасті (підваріант II в-І); 2 – маленькі пальчасті (варіант І); 3 – типу Удіне-Планіс (Аквілея) (НМІУ, з колекції С.М. Платонова)

Головки та ніжки другої пари більш простіших маленьких фібул декоровані завитками, трикутниками та концентричними ромбами в техніці неглибокого кербшнітного різьблення.

Виробництво пальчастих срібних мініатюрних фібул аналогічних музейним застібкам за визнанням Б. Саліна та А.К. Амброза почалося з першої половини VI ст., Херсонеськими та Боспорськими майстрами за дунайськими та італійськими зразками кінця V ст.¹⁶. Подібні прикраси костюма за технологією виконання орнаменту А.І. Айбабін та інші дослідники віднесли до I варіанту (з кербшнітним різьбленням)¹⁷.

Численні знахідки фібул цього типу відомі за матеріалами некрополів Херсонесу, Керчі, Подунав'я та Італії¹⁸.

Поряд з вище згаданими прикрасами готського костюма в кінці VI – першій половині VII ст., в ювелірному наборі використовували розкішні великі пальчасті фібули, що віднесені Г. Кюном до типу Аквілея, а Ф. Бірбрауером – до типу Удіне-Планіс за місцем знаходженням¹⁹. Вчені розглядають історію вивчення фібул цього типу та обґрунтовують виділення наступних серій: Італо-германська серія (близько 490–530-х р.) пов'язана з королівством остготів в Італії. Балкано-Понтійська серія сформувалась під впливом остготських прототипів; після 530-х років розвивається потужний центр виробництва на Боспорі.

В складі музейної колекції є пара рідкісних фібул типу Удіне-Планіс чи Аквілея (L – 190 мм). Прикраси відлиті у формі півкруглої головки з п'ятьма виступами-пальцями, дугоподібної спинки та багатокутної ніжки, яка закінчується виступом-пальцем. Їхня поверхня позолочена, декорована кербшнітним рельєфним різьбленням у вигляді завитків, трикутників та ромбів, краї – вузьким, гладким рельєфним бордюром. Три виступи на голівці та ніжці нагадують стилізовані морди тварин з опуклими очима та широкими ніздрями. Бічні краї ніжки та два фігурні пальці на голівці фібули оздоблені маленькими круглими гніздами із скляними або гранатовими червоними вставками. Важливою ознакою, що вирізняє фібули цього типу є декоративні пласкі виступи у формі півмісяця, які виступають по боках звуженої частини ніжки з двома круглими наскрізними отворами та двома гніздами з вставками. На зворотному боці обох фібул голко-пружинний механізм не зберігся, лише тільки приймач.

Пальчасті фібули типу Аквілея, аналогічні музейним виявлені в гарнітурах з великими пряжками: в склепах 36, 46, 77 з Лучистого, похованнях 3, 19 та склепах 78, 180 з Керчі. Подібні дорогоцінні застібки жіночого костюму увійшли в моду в Південно-Західному Криму в кінці VI – першій половині VII ст., на Боспорі тільки в VII ст.²⁰.

До складу традиційного святкового костюма кримських готських жінок входять також різнотипні коштовні парні сережки та браслети (рис. 4).

За класифікацією Е.О. Хайредінової, з V ст. на Боспорі та у Південно-Західному Криму найбільш популярними стають однобусинні сережки 4 типу²¹. Бусини у формі многогранника. За технологією виготовлення бусини та способом її кріплення до дужки ці сережки

поділяються на три варіанта: в-1 – з литим многогранником, що припаяний до кінця дужки; в-2 – з порожнистим литим многогранником, що нанизаний на кінець дужки; в-3 – з порожнистим ажурним многогранником, що нанизаний на кінець дужки²². Сережки з багатогранними бусинами з'явилися на початку V ст., у населення римських провінцій на Середньому Дунаї та увійшли в моду осілих народів гунської держави²³.

До складу музейної колекції увійшли п'ять пар яскравих поліхромних золотих однобусинних сережок четвертого типу – з підвіскою, у вигляді многогранника усіх трьох варіантів та ще одна цікава пара золотих сережок з підвіскою у вигляді циліндрика оздобленого трикутникам зерні та ромбоподібними напаяними гніздами з пластинчастими вставками зеленого скла. Циліндрики з обох торців запаєні круглими декоративними пластинами з круглим отвором, завдяки якому вони нанизані на кінці дужок.

У парних сережок варіанта 1 невеликий многогранник відлитий разом з кільцем, виконаний у формі куба зі скошеними гладенькими гранями. В Криму подібні прикраси були в моді з кінця VI до середини VII ст. Місцеві майстри – Боспору та Херсонесу – виконували їх за дунайськими зразками. Однотипні сережки знаходять в комплекті з великими інкрустованими пряжками та фібулами в небагатьох некрополях Керчі та Південно-Західного Криму – поховання 1 у склепі 77 з Лучистого.

У двох пар сережок варіанта 2 трохи більші круглі та кубічні багатогранники, щедро орнаментовані: одна пара – зерню та круглими півсферичними скляними чи гранатовими вставками у високих гніздах; друга пара – пірамідками зерні та ромбоподібними пластинчастими скляними чи гранатовими вставками закріпленими у гніздах з низькими бортиками.

У двох пар сережок 3 варіанта 14-гранна бусина заповнена задля міцності пастою, виконана з декількох відтиснутих з золотої тонкої фольги та спаяних секцій. Ромбічні та трикутні грані інкрустовані скляними або гранатовими пластинчастими вставками у вирізаних отворах гніздах. В одній парі кільце виконане з перекрученого тонкого дроту.

Сережки з напускними многогранниками виникли у Подунав'ї разом з литими сережками. За спостереженнями Ф. Бірбрауера, сережки з ажурним, інкрустованим многогранником частіше зустрічаються в багатих варварських могилах V – VI ст., з Подунав'я та Італії²⁴. На думку Е.О. Хайредінової, подібні сережки були не дуже поширені в Криму²⁵. Їхні аналогії зустрічаються тільки в могилі з Сахарної Головки (Південно-Західний Крим), в могилі другої половини VI ст. з Керчі, що зберігаються в колекції І. Діргардта.

Складовою частиною готського жіночого костюма за часів раннього середньовіччя на Таврійському півострові слугували парні однотипні в основному бронзові браслети. За формою та декором ці ручні прикраси були поширені на Боспорі та у Південно-Західному Криму. Вони представлені двома типами, за класифікацією Е.О. Хайредінової²⁶.

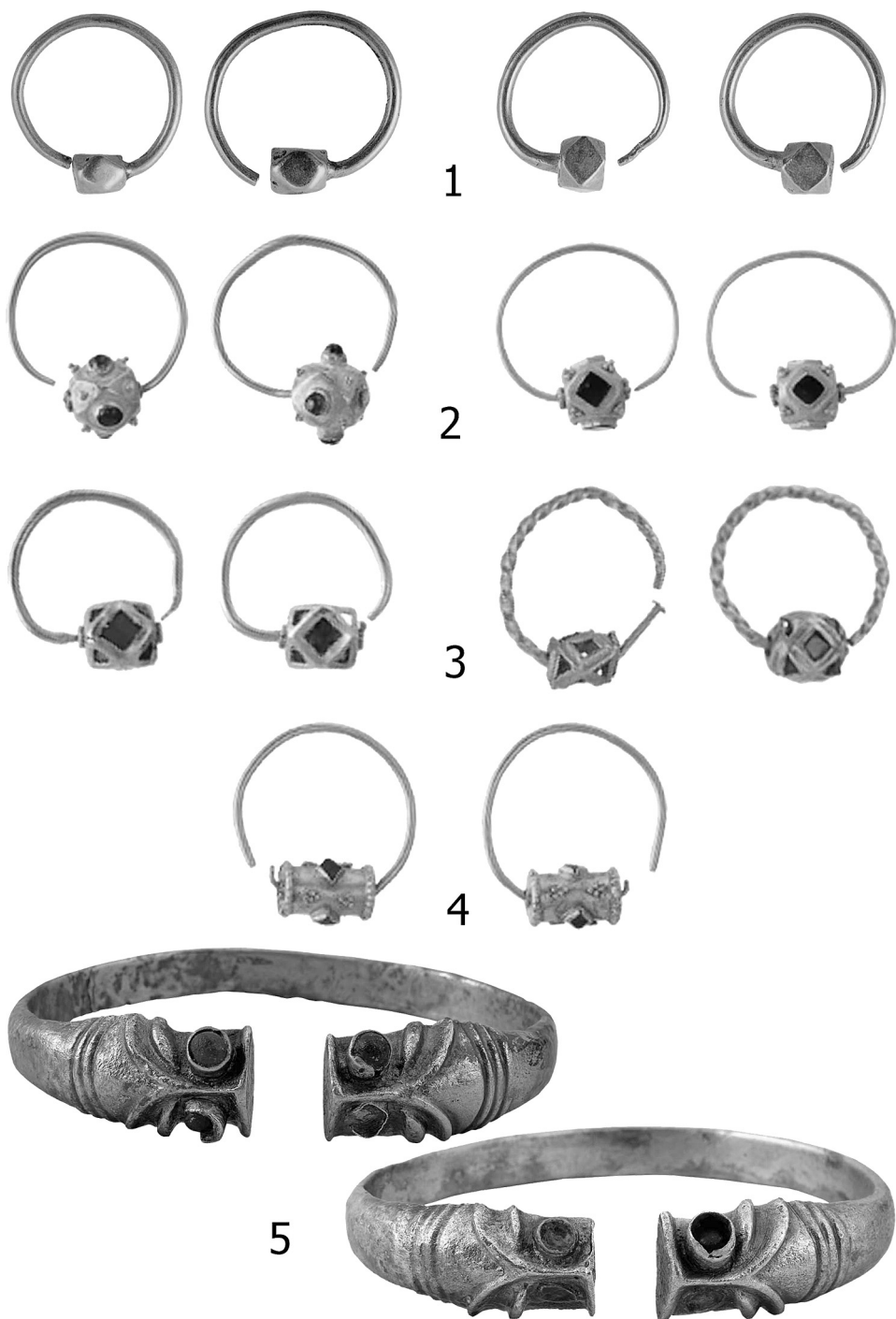

Рис. 4. Серезки і браслети (за класифікацією Е.О. Хайредінової): 1 – варіант 1; 2 – варіант 2; 3 – варіант 3; 4 – варіант 4; 5 – тип 2 (НМІУ, з колекції С.М. Платонова)

Парні срібні браслети з музейної колекції можна віднести до 2 типу. Браслети відлиті з сегментоподібного в перетині дроту з незімкненими розширеними декорованими кінцями. Зовнішня сторона округла, внутрішня – пласка. Монолітні кінці оформлені у вигляді рельєфних зооморфних головок з круглими циліндричними напаяними гніздами із зеленими пастовими чи скляними вставками, що імітують очі. Шії тварин підкреслені трьома різними округлими лініями.

Браслети з орнаментованими кінцями поширились в Криму з другої половини V ст., з Подунав'я та Італії, де вони були в моді у гепідів, алеманів та остготів. Кримські готські жінки носили їх аж до другої половини VII ст.

Однотипні вироби виявлені в поховальному інвентарі некрополів Південно-Західного Крима, зокрема у похованнях 3 та 8 зі склепу 102, похованні 1 зі склепу 75 в Лучистому, похованні 8 з Сахарної Головки.

На завершені варто визначити, що запропоновані золоті та срібні ювелірні прикраси готського жіночого костюма з музейної колекції періоду раннього середньовіччя мають численні аналогії в поховальних комплексах некрополів південного берега, Південно-Західного Криму та Керчі. З другої половини VI – початку VII ст. в Херсонесі та на Боспорі функціонували художньо – ремісничі центри, які задовольняли попит на популярні у готського населення Криму ювелірні елементи святкового жіночого костюма, а саме коштовних різнотипних пряжок, фібул та різноманітних особистих прикрас. Вони були виповнені з великою майстерністю руками візантійських майстрів.

Примітки:

- ¹ Амброз А.К. Хронология раннесредневековых древностей Восточной Европы: Автореферат докт. дисс. М., 1974. ИА АН СССР. С. 24.
- ² Хайрединова Э.А. Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма в VI – VII вв. (по материалам могильника у с. Лучистое) // Алушта и алуштинский регион с древних времён до наших дней. К., 2002. С. 34, рис. 1, 2в.
- ³ Амброз А.К. Дунайские элементы в раннесредневековой культуре Крыма (VI – VII вв.) // КСИА. 1968. Вып. 113. С. 18, 24.
- ⁴ Там само. С. 14.
- ⁵ Амброз А.К. Хронология раннесредневековых древностей Восточной Европы V – IX ст. Докт. дисс.: – М., 1974. ИА АН СССР. С. 234; Айбабин А.И. Хронология могильников Крыма позднеимперского и раннесредневекового времени // МАИЭТ. Симферополь, 1990. Вып. I. С. 30.
- ⁶ Айбабин А.И. Хронология могильников Крыма позднеимперского и раннесредневекового времени // МАИЭТ. Симферополь, 1990. Вып. I. С. 31.
- ⁷ Там само. С. 32.
- ⁸ Амброз А.К. Дунайские элементы в раннесредневековой культуре Крыма (VI – VII вв.) // КСИА. 1968. Вып. 113. С. 14; Мацулевич Л.А. К вопросу к стадиальности в готских надстроочных явлениях // ИГАИМК. М.-Л., 1933. XLV. С. 44-49.

- ⁹ Амброз А.К. Дунайские элементы в раннесредневековой культуре Крыма (VI – VII вв.) // КСИА. 1968. Вып. 113. С. 17; Хайрединова Э.А. Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма в VI–VII вв. (по материалам могильника у с. Лучистое) // Алушта и алуштинский регион с древних времён до наших дней. К., 2002. С. 35; Айбабин А. И. Хронология могильников Крыма поздне-римского и раннесредневекового времени // МАИЭТ. Симферополь, 1990. Вып. I. С. 32-35.
- ¹⁰ Амброз А.К. Большая пряжка из скалистинского могильника (склеп 288) // СА. 1980. № 3. С. 255-261.
- ¹¹ Амброз А.К. Дунайские элементы в раннесредневековой культуре Крыма (VI – VII вв.) // КСИА. 1968. Вып. 113. С. 17-20, рис. 3, 1.
- ¹² Salin B. Die altgermanische Tierornamentik. Stockholm, 1904. S. 129-134. Рис. 518-519.
- ¹³ Амброз А.К. Дунайские элементы в раннесредневековой культуре Крыма (VI– VII вв.) // КСИА. 1968. Вып. 113. С. 18, рис. 3, 4, 7, 8.
- ¹⁴ Arbman H. Stildrag folkvandringstidens Konst. Fornvannen. T. 40. Stockholm, 1945. S. 88-101.
- ¹⁵ Амброз А.К. Проблемы раннесредневековой археологии Восточной Европы. Ч. 1 // СА. 1971. № 2. С. 99-103.
- ¹⁶ Salin B. Die altgermanische Tierornamentik. Stockholm, 1904. С. 123, 127, 197, 204; Амброз А.К. Хронология раннесредневековых древностей Восточной Европы V – IX ст. Докт. дисс.: М., 1974. ИА АН СССР. С. 178-181.
- ¹⁷ Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. Симферополь, 1999. С. 268; Айбабин А.И., Хайрединова Э.А. Новый комплекс с пальчатыми фибулами с некрополя у с. Лучистое // МАИЭТ. Вып. V. Симферополь, 1996. С. 90; Хайрединова Э.А. Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма в VI – VII вв. (по материалам могильника у с. Лучистое) // Алушта и алуштинский регион с древних времён до наших дней. К., 2002. С. 38.
- ¹⁸ Зубар В.М., Магомедов В.В. Нові дослідження середньовічних поховань Херсонеса // Археологія. 1981, – Вып. 36. С. 75-76, рис. 5, 1, 2.
- ¹⁹ Kunh H. Die Germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in der Rheinprovinz / Graz-Austria, 1965. I. S. 490. Тав. LXIII–LXV; Bierbrauer V. Die Ostgotischen Grab und Schatzfunde in Italien. Spoleto, 1975. VII. S. 112–113.
- ²⁰ Айбабин А.И. Хронология могильников Крыма поздне-римского и ранне-средневекового времени // МАИЭТ. Симферополь, 1990. Вып. I. С. 21-22, рис. 15, 5, 6; 16, 1, 3; Хайрединова Э.А. Женский костюм варваров Юго–Западного Крыма в VI – VII вв. (по материалам могильника у с. Лучистое) // Алушта и алуштинский регион с древних времён до наших дней. К., 2002. С. 37-38, рис. 4.
- ²¹ Хайрединова Э.А. Женский костюм варваров Юго–Западного Крыма в V – первой половине VI вв. // МАИЭТ. К., 2002. Вып. 9. С. 98-102.
- ²² Там само. С. 100-105.
- ²³ Засецкая И.П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху. (конец IV – V). СПб., 1994. С. 54.

- ²⁴ Bierbrauer V. Die Ostgotischen Grab und Schatzfunde in Italien. Spoleto, 1975. S. 164-165, 244-248.
- ²⁵ Хайрединова Э.А. Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма в V – первой половине VI вв. // МАИЭТ. К., 2002. Вып. 9. С. 73–85.
- ²⁶ Хайрединова Э.А. Женский варваров Юго-Западного Крыма в VI – VII вв. (по материалам могильника у с. Лучистое) // Алушта и алуштинский регион с древних времён до наших дней. К., 2002. С. 43-44, рис. 7; 9.